

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Bod Péter historia litteraria programja

Bretz Annamária

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

témavezető: Dr. Nagy László DSc.

Budapest

2016

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A disszertáció abban a reményben született, hogy kéziratos forrásokra támaszkodva lehetséges Bod Péter sokat kutatott életműve historia litterariára vonatkozó szeletének újabb megvilágításához eddig figyelembe nem vett szempontokat találni, és ezek alapján mostanáig kimondatlan megfigyeléseket tenni. Bod Péter munkásságának irodalomtörténeti feldolgozásai számosak, ám bővelkednek önismérlésekben, önellentmondásokban és idejüket múltak. A szerző életművét az elmúlt két évtizedben ezzel szemben meglehetősen élénk (egyház)történeti érdeklődés övezte, ám az irodalom- és kritikátörténeti szempontú feldolgozásokban ezek az újabb eredmények nem, vagy csak nagyon kis mértékben ismertek. A disszertációban fő törekvésünk volt, hogy a kapcsolódó tudományterületeken folyó kutatások eredményeit is figyelembe vegyük a szerző életműve irodalomtörténeti szempontból releváns részének komplexebb megértéséhez.

A historia litteraria program körébe tartozónak értettünk minden olyan Bod Péter által létrehozott művet, írást, levelet, töredéket, amelyben valamilyen formában a régi tudósok életét és művét, a litterariához kapcsolható jelenségek, történések történetét dolgozta fel, illetve e témával kapcsolatos munkáira reflektált. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a *Magyar Athenast*, illetve Bod unalomig idézett és ismert magyar nyelvű nyomtatványait vizsgáltuk, hanem a főmű kéziratos előzményeit, illetve esetenként mindazon egyéb, kiadásban megjelent vagy kéziratban maradt műveket, jegyzeteket és írásokat, amelyekben a res litteraria szereplőit és az általuk létrehozott szövegeket igyekezett regisztrálni, archiválni és e gesztusok által feleleveníteni. Olyan értelemben új forrásról, amelynek létezéséről korábban ne tudtunk volna, nincsen szó a dolgozatban, felhasználunk viszont több, mostanáig feldolgozatlan kéziratos anyagot (pl. *Literata Panno-Dacica*, *A historiakra utat mutató magyar leksikon*, Bod kéziratban maradt halotti prédikációi közül néhány). Főként e kéziratos forrásanyagra támaszkodva állíthatjuk, hogy Bod Péter szerteágazó, elsősorban (egyház)történetírói motivációk által meghatározott munkásságán belül egyértelműen és bizonyíthatóan külön projektként kezelte előbb Erdély híres egyházi személyeinek, majd később a magyarországi és erdélyi literátusok életrajzi és életművi adatainak összegyűjtését. Bod az 1750-es évek elejétől kezdve koncepciózusan dolgozott az emlékezetre méltó személyek életrajzainak összeállításán egészen a *Magyar Athenas* (illetve *Smirnai Szent Polikárpus*) megjelenéséig: az alakuló szövegeket külön csoportosította, és a projektet kezdetektől a historia litteraria elnevezéssel illette. A disszertáció látszólag önkényes tematikus lehatárolását tehát a forrásanyag belső hangsúlyai indokolják.

Bod historia litteraria tárgykörében végzett munkásságának vizsgálatakor izgalmas

kérdés a szerző és a mű kapcsolódása az irodalomtörténetírás hagyományrendszeréhez. Az irodalom tudománytörténetének alakulásában az *Athenas* ugyanis több szempontból kivételesnek mondható. Kuriózumnak számít magyarnyelvűsége a 18. századi magyarországi historia litterariák vonulatában, még akkor is, ha tudomásunk van korábról más, kéziratban maradt magyar nyelvű próbálkozásokról. Ráadásul a többi korabeli magyarországi historia litterariához, pl. Bél Mátyás, Czvittinger Dávid, Horányi Elek, Wallaszky Pál, Weszprémi István műveihez képest az *Athenas*ban az elvi alapvetéssel ellentétben jóval erőteljesebben érvényesül az egyébként minden szerzőnél és koncepcióban megjelenő vallásos tematika és felekezeti szemléletmód. Bod Péter a historia litteraria műfaj esetében bevett módon járt el akkor, amikor az előszóban szót ejtett a pártatlanságról, ám ez korántsem jelenti azt, hogy a mű egészében érvényesíteni tudta, vagy akár csak akarta volna az írásban megfogalmazott elveket. A szakirodalomban sokat vitatott kérdés a *Magyar Athenas* elfogultsága-elfogulatlansága: ez a kérdés a 19. században, a kanonikus elvű irodalomtörténet gyökereit a historia litterariában keresve lehet, hogy relevánsnak tűnt, ám a válaszok sokféleségéből és bizonytalanságából látszik, hogy valójában az adott értelmezési keretben nem megválaszolható. Az *Athenast* a régiség kontextusában, felekezeti keretek között értelmezve a kérdésre sokkal határozottabb és pontosabb választ tudunk adni.

A dolgozat alapvetően két gyűjtőpont köré épült, melyek egyike Bod Péter általános munkamódszerének vizsgálata, másika a szerző historia litteraria tárgykörében végzett tevékenységének áttekintése és elemzése volt. A kutatástörténeti fejezetet követően három esettanulmányban részletezzük Bod kompilációs-excerptálás módszerének elemeit, majd a historia litteraria program koncepcióját, és e koncepció elmozdulását elemezzük, végül összegyűjtöttük a *Magyar Athenas* javítását és folytatását célzó törekvéseket.

2. A követett módszertan

Alapvető feladatként fogalmazódott meg az *Athenassal* kapcsolatban, hogy a kiadvány szövegét filológiai szempontból összevessük az előzményként számon tartott *Literata Panno Dacia* című kézirattal, valamint hogy magyarázatot keressünk a megjelent lexikon magyarnyelvűségére. A szövegösszefüggések vizsgálata mellett az értelmezés szempontjából szükséges volt a retorikai szempont alkalmazása is: a főszöveg és a peritextusok strukturáltsága, a bennük felbukkanó sémák, klisék, az emlékezés gesztusának retorizáltsága az eddigieknél mélyebben segítenek megérteni az emlékezet felelevenítését célzó Bod-program jelentését és

jelentőségét. Fontos volt ezenkívül a kontextualizálást célzó olvasat: az *Athenast* és az újrakiadására irányuló szándékokat megpróbáltuk a magyar református kultúra, illetve a református lelkészi törekvések háttere felől is értelmezni, így reméltük jobban megérteni azt a jelenséget, hogy Bod még tudományos célkitűzéseiben is a mostani és jövőbeni olvasók tanúságát és jóra való serkentését tartja szem előtt. A fentieket figyelembe véve a lexikonban közölt életrajzokban és a kiegészítésekben nem a személyes élettörténetekre vonatkozó helyes vagy helytelen adatok voltak számunkra érdekesek, melyek javítását, sőt még jelzését sem tartottuk feladatunknak, hanem a kötet egésze, illetve a folytatók munkája szerepének vizsgálatát a magyarországi református közösség önidentitásának formálásában.

3. Új eredmények

1. Bod Péter kompilációs-excerptálás szerkesztési gyakorlatának bemutatása során elsősorban a források és a forráskezelés terén tudunk fontos új eredményeket felmutatni. Mindez amiatt lényeges, mert a Bod Péterrel kapcsolatos szakirodalom visszatérő motívumai a szerző produktivitásának dicsérete, illetve sokszor ezzel összekapcsolva, olykor kifejezett, olykor látens módon önállóságának és eredetiségének hangoztatása, amely motívumok a 18. század tudományos közegét tekintve nem relevánsak. Ezt Bod módszertani megjegyzései, illetve a szövegelemző vizsgálatok egyértelműen megerősítik. Áttekintettük és aprólékosan megfigyeltük ugyanis a *Kősziklán épült ház ostroma* című fordítás és a *Szent Hilárius* utolsó fejezetének összeállításakor használt szerkesztési módszereket, és azt találtuk, hogy Bod szorososan követi a forrásokat, belőlük elsősorban az érdekességeket, a számára tudományos vagy argumentatív szempontból fontos részeket válogatja ki, fordítja le, kivonatolja. Az, hogy egy 17. század végi enciklopédiának, Johann Jacob Hofmann *Lexicon universalejének* mennyire hangsúlyos a szerepe az életműben, *A historiákra utat mutató magyar leksikon* kéziratának elemzése nyomán sikerült bizonyítani: a hofmanni lexikoncikkekből fordított magyar nyelvű szövegrészek számos nyomtatott Bod-műben kimutathatók *A szent bibliának historiájától a Szent Heortokratesig* és még tovább. Mindezidáig azt sem tudtuk, hogy Hofmann művének 'scribendi ratio' címszava szolgált forrásul a *Magyar Athenas* előszavának ismert, írástörténetre vonatkozó, bevezető oldalaihoz. Ezt a szöveget mostanáig Bod sajátjaként tartotta számon a kutatás. Hofmann lexikonának mint az életmű háttérében álló egyik fő forrásműnek a felhasználási módozatai, illetve más források (így Debreceni Ember Pál egyháztörténetének vagy Heidfeld *Sphinx philosophicájának*) használata alapján általánosan is kijelenthetjük, hogy

a korabeli tudományműveléssel összhangban Bod munkamódszerében is alapvető gyakorlat a mások szövegeiből való néhol jelzett, másutt jelöletlenül hagyott építkezés. E tárgykörben tett megfigyeléseink tehát egyértelműen árnyalják azt a hosszú ideje élő erőteljes ideálképet, amely Bod rendkívüli munkabírásáról, írásbeli termékenységéről, illetve ehhez kapcsolódóan eredetiségéről is kialakult: azért kötődhet nevéhez oly sok jelentősnek tűnő kiadvány és kézirat anyag- és adatgyűjtés, mert szövegeinek túlnyomó része nem önálló alkotás, hanem létező alapszövegek felhasználásával, összeszerkesztésével, fordításával létrejövő kompilált szövegtest.

2. Bod historia litteraria-programját vizsgálva a forrásszövegek mindegyike arról tanúskodott, hogy a program kulcsszava az emlékezet. A koncepció magját az arra érdemes emberek jó emlékezetének megőrzésére, felelevenítésére és továbbadására irányuló kísérlet adja, amelyet Bod esetében alapjaiban határoz meg a követendő példa, az eszménykép felmutatásának imperatívusza. Rámutattunk arra, hogy Bod esetében az emlékezet megelevenítésének gesztusa akkor működik, ha a múltból fennmarad tárgyi hordozón egy írásbeli nyom, amelyből kiindulva, amelyet újra a világ elé tárva élővé lehet tenni a régmúlt elfeledett, halott értékeit. A disszertáció fontos eredményei közé tartozik annak tisztázása, hogy az emlékezet megelevenítése Bodnál abban az esetben nyeri el valódi értelmét, ha a megcélzott közönség okul a feledés ellenében életre keltett személyes vagy tudományos-irodalmi erényekből. Bod bemutatott könyvírói, szerkesztői, kiadói tevékenységének minden esetben nyomatékosan hangsúlyozott célja az olvasók jobbítása, végső soron üdvösségre vezérlése, amely hozzáállás lényegi elemei a reformáció ideológusainak gondolataiból származnak: tudás és hit Melanchton és követői értelmezésében egymást feltételezik. Bod azonban nemcsak a szorosan vett egyházi műfajokba tartozó szövegeiben utal ebbéli meggyőződésére, hanem a tudományos-ismeretterjesztőnek szánt művekben, így az *Athenas*ban is, amelyet „az mostan élőknek s ez után következőknek tanúságokra s jora-valo felszerkentésekre” adott ki. Felekezeti körben egyértelműen elfogadott volt ez a beszédmód a 18. század második felében is, ám a dolgozatban azt is láttattuk, hogy a kor tudományos irodalmában sejtetően idegenül és korszerűtlenül hatott. Ugyanakkor a tudományos kérdésekben rendkívül igényes katolikus Horányi nem zavarta különösebben az együttműködésben, illetve az *Athenas* forrásként való felhasználásában (ahogyan a magyar nyelvűség és a felekezeti részrehajlás sem, noha ez utóbbit azért felemlégette a *Memoria* bevezetésében).

3. Összegeztük, hogy Bod Péter historia litteraria koncepciója miként formálódott a kezdeti célkitűzésekből programmá. Bod eredeti koncepciója az volt, hogy az egyháztörténeti szempontot előtérbe helyezve híres erdélyi egyházi emberek életrajzait és műveit gyűjti össze

Dacia Literata címmel. Bod 1753. április 12-én Halmágyi Istvánnak írt levéléből tudjuk, hogy először három híres erdélyi református egyházi személy életrajzát készítette el latin nyelven mintául a 16., a 17. és a 18. századból: Balsaráti Vitus Jánosét, Geleji Katona Istvánét és Pápai Páriz Ferencét. A többi életrajzot a barátok és patrónusok sugalmazására századonkénti bontásban csoportosította, bár ő maga Czvittinger nyomán a betűrendet tartotta volna követendő formának. Később, a gyűjtőmunka során egyre több egyházon kívüli személy, tudós, politikus került látókörébe, magyarországiak is, a gyűjtés hatósugarát azonban továbbra is, mindvégig alapvetően az egyházi kötődés jelölte ki. Bod Sinai Miklóssal folytatott levelezéséből következettünk arra, hogy Bod az életrajzokat egészen későig, 1765 tavaszig latin nyelven gyűjtötte *Literata Panno-Dacica* cím alatt, ami után, részleteiben számunkra nem rekonstruálható módon, döntést hozott (vagy mások döntésre készítették?) az összegyűjtött jegyzetanyag felosztásáról és magyar nyelvű megjelentetéséről. A latin nyelvű életrajzgyűjtemény egy egész kiadványsorozat alapja lett: a latin nyelven megjelentetett művek mellett két magyar nyelvű kötet forrásul is szolgált. Bod a jegyzetanyag alapján a *Smirnai Szent Polikárpusban* az erdélyi református püspökök életrajzait adta ki időrendbe sorolva, a *Magyar Athenasban* pedig az erdélyi és magyarországi tudósok-literátusok életrajzait jelentette meg az általa e tematikánál korábban preferált betűrendben.

4. Mindkét magyar nyelvű kiadvány esetében szöveges egyezésekkel bizonyítottuk, hogy a *Literata Panno-Dacica* jegyzetanyaga volt a kiindulási alap, ám azt is, hogy az aktuálisan összeállítandó kiadvány műfajához igazodva a szerző az eredeti jegyzetanyagot saját tudása és lehetőségei szerint jócskán kiegészítette. Ez azt jelenti, hogy Bod annak a kilenc, az erdélyi püspökök listáján szereplő püspöknek is kidolgozta az életrajzát, akik a *Literata Panno-Dacica*-ban nem kaptak helyet. A *Magyar Athenas* összeállításakor pedig igyekezett minél jobban megfelelni a historia litteraria műfaji kívánalmainak, ám a teljes szöveganyagra nem tudta (sőt valószínűbb, hogy nem is akarta) visszamenőlegesen kiterjeszteni az elfogulatlanság elvét. Ezért tudtuk megfigyelni, hogy a latin nyelvű, egyházi szempontú anyaggyűjtés alapján összeállított magyar nyelvű tudóslexikonban az előszóban hagyományosan kinyilvánított pártatlanság ellenére itt is, ott is kiütköznek a markánsan felekezeti viszonyításpontok. Az *Athenas*-ba felvett szerzők felekezeti megoszlásában a református szerzők aránya messze a legmagasabb maradt; Bod a más felekezetű szerzőkről olykor negatívan nyilatkozott; az életrajzok szövegében pedig, bár néhol igyekezett tompítani ezen, mégis újból meg újból megfogalmazta a protestánsok üldözéstapasztalatát. Bod nemcsak a református, hanem más protestáns felekezetű tudósok életrajzaiban is gyakran használta a szenvedést, az elnyomást, az üldöztetést hangsúlyozó kifejezéseket. E megfigyelések alapján tulajdonítunk az *Athenas*-nak

egy olyan olvasatot, amelyben a tudományosság szempontjai háttérbe szorulnak, ellenben a protestáns felekezetűek szenvedéseiből, a református mártírsorsokból egyfajta mártírológiai kompendium áll össze. Az ekképpen értelmezett mű funkcióját elsősorban nem a tudományos ismeretterjesztésben vagy a tudomány magyar nyelvű megszólaltatásában betöltött szerepében kell keresni, hanem a református felekezeti identitás formálásában és erősítésében.

5. A dolgozat utolsó fejezetében az *Athenas* szövegének javítását, bővítését célzó törekvéseket tárgyaltuk, amelyek a programszerűen felépített, többkötetes, bővített újrakiadás tervezésétől a szisztematikus, évtizedeken és generációkon átívelő gyűjtőmunkán át a véletlenszerű, akár ösztönösnek is nevezhető lapszéli jegyzetelésig nagyon különböző léptékű programoknak bizonyultak. A *Magyar Athenas*hoz írt toldalékokat, jegyzeteket eddig senki sem vizsgálta átfogóan. A szerzők törekvéseinek összességéből egyrészt világosan kirajzolódni látszik a historia litteraria művelésének közösségi lényege, az tudniillik, hogy mindenki a maga háza táján, saját, szűkebb idő- és térbeli hatáskörében tudott leginkább hozzátenni az adatokhoz, s az is, hogy más felekezetűeknek egyáltalán nem állt érdekében Bod anyagát, s ezzel együtt a reformátusok önképét erősíteni. Másrészt jól látszódnak a historia litteraria írásának korlátai is: a lokálisan, a főbb református központokhoz kapcsolódva, legnagyobb részben erős felekezeti szűrővel gyűjtött adathalmazokból végül nem állt össze egység. Nem beszélve arról, hogy Horányi *Memoria Hungarorum*ának megjelenése után a műfajban lévő tudományos lehetőségek kimerültek, Horányinál többet vagy jobbat másoknak nem volt esélyük létrehozni. A további recepció-, illetve hatástörténetet vizsgálva több tendenciát is megfigyeltünk: Bod kultusza leghatározottabban vallásos közegben tudott élő maradni. A *Magyar Athenas*nak egyetlen, ám megváltoztatott koncepció szerinti újjászületése valósult meg, mégpedig 1887-ben: az *Új magyar Athenas* című lexikonban a szerkesztők Bod anyagából kiindulva a protestáns magyar írók életét adta közre. Bod tudományos öröksége manapság egy másik szempont miatt jelentős: hiteles adatait a bibliográfusok használják. A *Magyar Athenas*ban lejegyzett egyes információk ugyanis nem a későbbi esztétikai alapú irodalomtörténeti narratívák felől maradtak érdekesek és értékesek, hanem könyvészeti adatként: a lexikonokba felvett szerzők művei közt (s ez nemcsak Bod *Athenas*ára, hanem bármely más szerző historia litterariájára is igaz) számos esetben bukkanhatunk a szerző által még forgatott vagy hallomásból ismert kiadatlan kézirat, vagy ritka, unikum, ma már ismeretlen kiadások példányainak említésére. A folyamatosan készülő retrospektív bibliográfiáknak (mint amilyen az RMNy vagy a magyar nemzeti bibliográfia Bod Péter előtti korszakra vonatkozó kötetei) a mai napig rendkívül értékes forrása Bod Péternek és folytatóinak adatgyűjtő munkássága.

4. Publikációk az értekezés témaköréből

Tanulmányok

Bod Péter historia litteraria programjának mártírológiai vonatkozásairól = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 90–99.

Kompiláció a Szent Hiláriusban: Bod Péter mennyországja = Menny és pokol a barokk kori ember életében, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok; 7), 89–100.

Idézetek a Magyar Athenasban = Historia litteraria a XVIII. században, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok), 122–131.

Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio brevis-éből, ItK, 108(2004), 340–347.

Bod Péter a magyar bibliafordításokról (Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez) = Bod Péter, a historia litteraria művelője, szerk. TÜSKÉS Gábor, Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 15), 59–70.

Szerkesztés

Historia litteraria a XVIII. században, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok).

Irodalomtörténetírás a XVIII. században: Válogatott bibliográfia, összeáll. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi Osztály, 2004.

URL: <http://xviii.iti.mta.hu/kiad.html>

Recenzió

Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek) = reciti, 2013.

URL: <http://reciti.hu/2013/1414>